

İktidar Olmanın ve Muhalefette Bulunmanın Ahlâkî Söylemlere Etkisi
-Erken Dönem İslam Düşüncesi Bağlamında Bir Değerlendirme-
How Moral Discourse Changed Based on the Opposition and the Government
-An Evaluation in the Context of Early Islamic Thought-

Abdulnasır SÛT

Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kalam
Anabilim Dalı,

Assoc. Prof. Dr., Bingöl University Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic
Sciences, Department of Kalam,
Bingol/TURKEY

nasr_12@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5971-0611>

Doi: 10.34085/buifd.989009

Öz

İktidar olmanın ve muhalefette bulunmanın farklı ahlâkî söylemler doğurduğu tarihsel olarak sabittir. Siyasal aktörlerin ve düşünürlerin siyasal pozisyonları, onların ahlâkî söylemlerinin içeriğini belirlemiştir. Bu makale siyasal duruşun, siyasî aktörler ve kelâmî fırkaların ahlâkî söylemleri üzerinde belirlenimini erken dönem İslam düşüncesi bağlamında konu edinmektedir. İktidarı elinde bulunduran Emevîler'in ve sonrasında Abbâsîler'in söyleminde yöneticiye itaat, asayiş ve toplumsal düzen söylemleri daha baskınken siyasal muhalefetteki Hâricîler'de ve Şîa'da ise adalet, özgürlük, ehliyet söylemleri daha fazla yer bulmuştur. Aynı durumun siyasal pozisyonlarına bağlı olarak itikadî mezheplerin söylemlerine de yansıdığı söylenebilir. Ekollerin siyasal otorite ile kurdukları ilişkinin keyfiyeti, iktidarla kurdukları olumlu/olumsuz tutuma bağlı olarak onların teolojik ve ahlâkî söylemlerinin içeriklerini kısmen şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Diğer ekollerle kıyaslandığında Emevî ve Abbâsîler'le nispeten kayıtsız bir ilişki içerisinde olan Mürcie, Ehl-i hadis ve daha sonraki süreçte Ehl-i sünnet'in söylemlerinde siyasal ve toplumsal fesada, anarşiye ve kargaşaya sebebiyet vermemek için yöneticiye itaat etmenin gereği vurgulanmıştır. Buna mukabil iktidara muhalif ya da iktidarla sorunlu bir ilişki içerisinde olan ve iktidara karşı dinî referanslarla mücadele eden Hâriciye, Şîa, Kaderiyye, Mu'tezile gibi ekollerin söylemlerinde ise adalet, liyakat ve sorumluluk vurgusu daha belirgin olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Ahlak, İktidar, Muhalefet, Adalet

Abstract

It is historically fixed that being in power and being in opposition give rise to different moral discourses. The political positions of political actors and thinkers have determined the content of their moral discourses. This article deals with the determination of political stance on the moral discourses of politicians and theological sects in the context of early Islamic thought. While the discourses of obedience to the ruler, security and social order were more dominant in the discourse of the Umayyad and later Abbasids, the discourses of justice, freedom, and competence were more prevalent in the Kharijites and Shia, who were in political opposition. It can be said that the same situation is reflected in the discourses of religious sects depending on their political positions. It is possible to say that the content of their theological and moral discourses is partially shaped by the nature of the relationship between the schools and the political authority and their positive or negative attitudes. When compared to other schools, obedience to the ruler is emphasized in the discourses of Murjia, Ahl al-Hadith and later Ahl as-sunnah, who had a relatively stay away from political opposition against to Umayyads and Abbasids, in order not to cause political and social turmoil and anarchy. On the other hand, the emphasis on justice, merit and responsibility became more evident in the discourses of schools such as Kharijites, Shia, Qadariyya and Mu'tazila, which are in opposition to the power or in a problematic relationship with the power.

Keywords: Islamic Thought, Morality, Power, Opposition, Justice.

GİRİŞ

İktidar ve muhalefet toplumsal, kültürel ve ahlâkî bir söylem etrafında varlığını gerekçelendirmektedir. Siyasal iktidarın meşruiyetini temin etmesi ve halk nezdinde makbul bir yönetim olarak kabul edilmesi için muteber bir söylem geliştirmesi; muhalefetin ise iktidar eleştirisi merkezinde hak, adalet ve ehliyet bağlamında bir söylem geliştirmesi gerekir. Geliştirilen söylemin dinî, ahlâkî, malî ve sosyal boyutlarının olması icap eder. İktidarda olanların ve muhalefette bulunanların hangi saiklerle dinî ve ahlâkî bir söylem geliştirdikleri ve geliştirdikleri söylemin iktidar veya muhalefet olmanın bağlamıyla ilişkisini ve bu söylemlere etkisini belirlemek önem arz

etmektedir. Siyasi aktörlerin ahlâkî söylemlerini siyasal, sosyal ve ekonomik sürecin belirlediği bir vakiyedir. Bunun yanında iktidarların tarih boyunca dinî gruplar veya dinî şahsiyetlerle kurduğu ilişki üzerinden de bir meşruiyet zemini kazanmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu ilişki çoğu zaman inişli çıkışlı olsa da dinî gelenekler ve bağluları siyasal iktidarın takibatına maruz kalmış, bazen iktidarın öznesi haline gelmiş ve iktidara eklemleme durumunda kalmışlardır.¹ Bazen de iktidarın meşruiyetini ve/veya uygulamalarını sorgulama ve eleştiriye tabi tutarak siyasal muhaliflere eklemleme durumunda kalmışlardır. Bu açıdan bakıldığında ilk dönem İslam tarihinde rol almış olan dinî/itikadî/fikrî mezheplerin yönetimle geliştirdikleri ilişkinin keyfiyetine ve iktidara karşı siyasal pozisyonlarına bağlı bir ilişki tarzı kurdukları ve kurulan bu ilişkilerinin onların teo-politik söylemlerine ve bunların ahlâkî açıdan içeriklerine yansıdığı söylenebilir. Bu dönemde siyasal otoritenin devri ya da denetlenmesi konularında kurumlar ve gelenekler tesis edilmediğinden, iktidarın el değiştirmesi çoğu zaman fiili mücadele sonucunda mümkün olabilmiş ve iktidarın uygulamaların yerindelik denetimini zorlaştırmıştır. Bu durum da doğal olarak muhalefet türlerini artırmıştır.

Bu perspektifle erken dönem siyasal aktörlere bakıldığında adalet, ehliyet, liyakat söylemleri muhalefete olup iktidar arzusunda olan sosyal, siyasal ve dinî grupların söylemlerinde kendisine yer bulurken itaat, asayiş, asalet ve takdir gibi söylemler ise iktidarı elinde bulunduran sosyal ve siyasal grupların söylemlerinde kendisine daha fazla yer bulmuştur. İktidar ile muhaliflerin söylemleri; siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlara ilişkin çözüm önerilerine ve vaatlerine bağlı olarak varlık kazanmaktadır. Hem iktidar hem de muhalefet söylemlerini inşa ederken kendi siyasal pozisyonlarına uygun dinî ve ahlâkî referansları esas almışlardır. Dinî, fikrî ve itikadî hassasiyetlerin taraflar tarafından gündeme alınması toplumun kendi safında yer almasını sağlamak adına daha etkili sonuçlar doğurmuştur. İslam tarihinde muhaliflerin din merkezli bir söylemi daha fazla dillendirdikleri görülmektedir.² Çünkü muhalefetin fikrî temellendirilmesi, Müslüman toplumda en nihayetinde Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e dayandırılmaktadır. Muhalefetin gerekliliği, şûra ve iyiliği emredip kötülükten alıkoyma prensipleri bağlamında ortaya konulmuştur.³ İslam tarihindeki birçok muhalefet hareketinin çıkış söylemi, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yönetim ve sosyal düzen için vazettiği ideal modelden sapmaya karşı çıkışa dayanmaktadır.⁴

Doğal olarak yönetici pozisyonunda olan kişi, toplumsal birliğin, düzenin ve devamlılığın sağlanması ile mevcut durumun korunması veya işlerin daha iyi sevk ve idare edilmesi için eleştiri, muhalefet ve karşı duruş değil, aksine kendi politikalarının desteklenmesini ve itaati talep eder. Muhalif ise iktidarın, hak ve adaleti tesis etmediği ve işlerin ehil olmayan kişilerce hakkaniyetle yürütülemediği söylemine dayanarak eleştirilmesi ve karşı çıkılması gerektiğini vurgular. Muhalif; yöneticilerin açıklarını, yönetimin (mevcut yapının) açmazlarını, yanlışlarını yakalar ve bunların din, hukuk, ahlak ve değer açısından kabul edilebilirliğini tartışmaya açarak iktidarın meşruiyetini sorgular. Bu yaklaşım muhalefete, iktidar arayışı içerisinde olmak için haklı bir zemin ve geçerli bir argüman oluşturma fırsatı vermektedir.

İlk dönem kelâmî ekollerin itikadî, siyasî ve ahlâkî tutumlarının, bu ekollerin dönemin siyasî aktörleriyle kurdukları ilişki biçimiyle, bu siyasî aktörlerin itikadî tercihleri ve yaşanan tarihsel süreçle doğrudan ilişkili olduğu kabul edilen bir tespittir. Yaşanılan bu tarihsel sürecin bir parçası olan her bir ekolün teo-politik bir görüş sahibi olması da doğal bir sonuçtur. Hâricilik ve Şiîlik gibi ilk ekollerin teşekkülünde siyaset ana etmen olduğundan, bu ekollerin siyasî pozisyonlarının teolojik ve ahlâkî söylemlerine etkisi daha nettir. Her bir ekolün politik pozisyonu, teo-politik görüşünün teşekkülünde ana belirleyen olmuştur. Bu durum, ilk kelâmî ekollerinki kadar olmasa da sistematik kelam ekolleri olarak kabul edilen Mu'tezile ve Ehl-i sünnet için de geçerlidir. Kelam tarihinin üç temel aktörü olan Mu'tezile, Ehl-i sünnet ve Şi'a'nın imâmet/hilafet/siyaset bağlamında ortaya koydukları görüşlerinin dinî ve ahlâkî sorumluluklarla hangi bağlamda ilişkilendirdiklerini tespit etmek önem arz etmektedir. Bu ilişkilendirmelerden hangilerinin siyasî bir fayda temin etmekten ziyade dinî-ahlâkî bir kaygı sonucu olduğunu tespit etmek, Müslümanların yaşadıkları karmaşık tarihsel olaylardan dolayı güçtür. Bununla birlikte, görüşleri iktidar ve devlet yöneticileri tarafından benimsenen ekollerin bireye, topluma ve yöneticiye hak ile sorumluluklarını arama ve adaleti tesis

¹ Şinasi Gündüz, "Muhalefet, Kime ve Neye: Dinsel Söylemde Muhalefet", *Milel ve Nihal* 18/2 (2018), 9-10.

² Şaban Öz, "İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar -Hulefâ-i Râşidîn Dönemi-", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/Haziran (2016), 64.

³ Nevin Abdülhâlık Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001), 36.

⁴ Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, 68.

etme sorumluluğuna ilişkin vurguları daha zayıf kalmaktadır. Ancak görüşleri iktidar tarafından tard edilen ekollerin veya siyasal otoritenin meşruiyetini tanımayan fikrî, mezhebî, siyasî akımların bireye, topluma ve yöneticiye dinî ve ahlâkî sorumluluklarını çağrıştıran vurguları ve söylemleri daha güçlü bir şekilde ortaya koydukları görülmektedir.

Müslümanların siyasî tarihinde sağlıklı ve kurumsal bir siyasal iktidar geleneği oluşmadığı gibi sağlıklı bir muhalefet geleneği de oluşmamıştır. Bu eleştiri ve tespit bugün için de söz konusu edilebilir.⁵ Kurumsallaşan ve halk tarafından benimsenen bir yönetim biçimi olmadığı zaman, bireysel beceri ya da becerisizlik ile yetenek veya yeteneksizliklere bağlı olarak bir tarih ve iktidar teşekkül edecektir. Dolayısıyla muhalefet de konjonktürel ve izafi bir zeminde gerçekleşmiş olacaktır. Günümüz demokrasilerindeki gibi birden fazla partinin yasal zeminde yarıştığı bir iktidar olma çabası değil; daha ziyade asabiye, kabile, ideoloji, mezhep veya bireysel şahsiyetlerin etrafında kümelenmiş halk kitlelerinin bir iktidar olma çabası görülmektedir. Dolayısıyla iktidar ve muhalefet olgularını tarihsel bağlamından bağımsız değerlendirmek bizi anakronizme düşürecektir.

Kelâmî ekollerin siyaset teorileri teo-politik bir zeminde inşa edilmiştir. Din-siyaset ilişkisinin nerede başlayıp nerede bittiğine dair görüşler, bir vaka olarak yaşanan siyasî süreçlerde insanların nasıl bir tavır almaları gerektiğine ilişkin dinî ve ahlâkî söylemler, teo-politik bir siyasî teoriyi doğuracaktır. Erken dönem İslam tarihinde dinî anlayış veya teolojik tutum yaşanan siyasî süreç bağlamında şekillenmiştir. Mahmut Ay, bunu Mu'tezile ekolü bağlamında şöyle ifade etmektedir: "Teolojinin siyasete, siyasetin de teolojiye dönüştüğü düşünce biçimi ve buna bağlı teo-politik söylem, muhalefet yapmanın ve iktidar etmenin tarzını ve içeriğini de belirlemiştir."⁶ Bu yaklaşım, ilk dönem kelâm disiplinleri bağlamında değerlendirildiğinde şu söylenebilir: Genel olarak iktidarla daha yakın bir ilişki içerisinde olan Ehl-i hadis-Ehl-i sünnet çizgisinde siyasî otoriteye itaat vurgusu daha baskındır. Bu yaklaşımın temel kaygısı iktidarı korumaktan ziyade, daha kötüsüne düşme endişesi olduğu söylenebilir. Siyasî otoriteye itaatın olmadığı ve her kesimin kendisine göre bir yönetici aradığı bir ortamda kargaşa ve anarşi doğar. Buna mukabil ilk dönemde sürekli muhalefette kalan ve iktidar olma arayışı ve çabasında olan Şîa ile iktidarla sürekli çatışma içerisinde olan Hâricîler'de ise mücadele, cihad, kıyâm/devrim söylemi daha barizdir. Yine siyasete nispeten mesafeli olan Mu'tezile'de ise sorumluluk ve adalet vurgusu ön plana çıkmaktadır. Ehl-i sünnet ekolünün devlet ve millet odağında itaat bir değer olarak sunulurken Şîa'da ise gerçek imamın iktidarı için mücadele ve fedakârlığın gerekliliği dinî bir değer olarak sunulmuştur. Şîi düşüncede, Şîa'nın özellikle ilk dönem maruz kaldığı karmaşık ve baskıcı politikalarından hareketle temellendirilen imâmet anlayışının sonraki süreçte belirgin bir şekilde kurtarıcı mehdi ve bir inkılap beklentisi doğurduğu görülmektedir.⁷ Mu'tezile'de ise adalet ilkesi vurgulanmış, şartlar oluştuğunda ve imkânlar el verdiğinde âdil bir yönetici arayışı gerekli görülmüştür.⁸ Bu üç tutumun ilk dönem İslam tarihinin siyasal aktörlerinin tutumu bağlamında şekillendiğini söylemek yanlış olmasa gerek. Hâricîlerin anarşizme varan eylemlerinin arka planında muhalefette kalmalarının önemli bir belirleyiciliği olmuştur. Bu çalışmada iktidarda olmak ve muhalefette kalmanın ilk dönem ekollerin bu tutumlarını (devrimci/sevra, itaat/sabır, temekkün)⁹ nasıl etkilediğini, ekollerin ahlâkî söylemlerini hangi saiklerin daha ziyade belirlediğini tespit etme ve değerlendirme gayretinde olacağız.

1. Siyasal Pozisyonun Ahlâkî Söylemlere Etkisi

Egemen olan siyasî güç, her daim siyasî, sosyal, hukukî ve ekonomik istikrarın devamı açısından kendi varlığının sürdürülmesinin önemini ve gerekliliğini ön planda tutar. Bu saikten hareketle iktidar, yaşanan fiili durumun ana aktörü olduğu için bir taraftan politika, uygulama ve eylemlerinin kamunun menfaatine uygun olduğunu varsaydığından bunların halk tarafından benimsenmesini arzular. Diğer taraftan ise iktidar politik söylem ve uygulamalarının olumsuz ve yıpratıcı bir tarzda

⁵ Öz, "İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülahazalar -Hulefâ-i Râşidîn Dönemi-", 67.

⁶ Mu'tezile'nin siyasal pozisyonunun teolojik ve ahlaki söylemlerine nasıl yansıdığını görmek için bk. Mahmut Ay, "Mu'tezile ve Siyasî Düşüncesi" (Erişim 20 Ağustos 2021), 1; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 98-154.

⁷ Bu bağlamda bir değerlendirme için bk. Özkan Şimşek, *Mehdilik ve Nüzul-i İsa Tartışmaları-İslam'ın Klasik Çağında Eskatolojik Kurtarıcı İnanç*- (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 48-51. Ancak Şîa'da, gaybet döneminde pasif bir bekleyiş sürecine girilmiş, kâimin/mehdinin beklenmesi sürecinde herhangi bir sorgulama yapılmaksızın mehdinin beklenmesi düşüncesi öne sürülmüştür.

⁸ Mu'tezile'de adalet ilkesinin hangi nedenlerle ön plana çıktığına ilişkin detaylı bilgi için bk. Maksut Çetin, "Mu'tezile'nin Adalet Anlayışı ve Sosyo-politik Nedenleri", *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 17 Sayı: 57 (Güz 2013) 17/57 (Güz 2013).

⁹ İslam siyasî muhalefet düşüncesinde bu üç tutumu Nevin Abdülhâlık Mustafa yapmakta ve kelâmî ekollerin muhalefet çizgilerinin nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, 223-360.

eleştirilmesini özellikle ahlâkî/dinî bir söylemle tenkide tabi tutulmasını istemez. Yine bu bağlamda iktidarın politikalarının uygulayıcısı olan ümera (bürokrat) ile bunların doğru ve yararlı olduğunu göstermek için destekleyicisi olan ulema (aydın/gazeteci), iktidarın görüşleri ve politikalarını muteber kılmak için çaba sarf edecektir. İktidarla yakın bir ilişki içerisinde olan bir kısım ulema, iktidarın ihtiyaç duyduğu bilgiyi/söylemi üretmeye ve meşruiyet sorunu olmadığını göstermeye çalışacaktır. Bu nedenle iktidardakilerin veya taraftarlarının söylemlerinde ahlâkî söylem daha zayıf/cılız olarak kendini göstermektedir. Yöneticilerin uygulamaları daha az eleştiriye ve değerlendirmeye konu yapılmaktadır. Dolayısıyla siyasal iktidarın eylemleri, aynı itikadî ve fikrî görüşü paylaşan düşünce akımları tarafından dinî ve ahlâkî açıdan daha az sorgulanmaktadır. Hatta zaman zaman aynı cenahta olan ulema, iktidara olan teslimiyetin faziletini ve iyiliğini, muhalefetin (başkaldırma, isyan ve bâğîlik) ise zararlarını ve kötülüğünü teolojik referanslarla ortaya koyma çabasında olmuşlardır. Bu çaba çoğu zaman dinî referanslara atıfta bulunularak temellendirilmektedir.

Erken dönem İslam siyaset ve düşünce tarihinin aktörleri ile düşünürlerinin ahlâkî söylemlerinin, iktidarda olma ve/veya muhalefette bulunma biçimine bağlı olarak şekillendiğini söylemek abartılı olmasa gerekir. Siyasî egemenliğini perçinlemek, politik, hukuki ve mali uygulamalarının doğruluğunu göstermek gibi bir çabanın içerisinde olanlardan ahlâkî açıdan zorunlu olarak telakki edilen bireysel sorumluluk, özgürlük, doğruluk, hak, hukuk, adalet gibi söylemleri ön plana çıkarması beklenemez. Emevî yöneticilerinin ana söylemi devlet otoritesine itaat ve bağlılık olmuştur. Bu nedenle kendi iktidarlara ve uygulamalarına halkın razı olması (kader/cebir) istenmiştir. Kendilerine muhalefet edenleri, adalet, ehliyet ve liyakat söylemleri olanları, ümmetin siyasal ve toplumsal birlikteliğini bozmakla, kaos ve kargaşa yaratmakla itham etmiş, ötekileştirerek marjinalize etmiş, hatta terörize ederek şiddetle cezalandırma yoluna tercih etmiştir. Asilerin ve bâğîlerin cezalandırılmasına ilişkin fetvalar çıkartılarak hukuki meşruiyet aranmıştır. Emevîler döneminde fikrî ve siyasî açıdan muhalif olan Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702), Said b. Cübeyr (ö. 94/713), Gaylân ed-Dımeşkî (ö.120/738), Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) başına gelenler bu kabildendir.¹⁰ Yöneticilik için gerekli olan liyakati Arap olmayan Müslümanlara karşı Arap asaletinde, Araplara karşı da Kureyş kabilesinin asaletinde aramışlardır. Ancak ırk ve nesep üzerinden dillendirilen meşruiyet söylemi, Müslümanların geneli tarafından kabul görmemiştir. Emevîler'in hızlı bir şekilde tarih sahnesinde çekilmesinde, Emevîler'in ulema nezdinde aradığı meşruiyeti ve itibarı bulamayışı önemli bir etken olmuştur. Kerbelâ ve Hucr b. Adî'nin (ö. 51/671) öldürülmesi hadisesinde görüldüğü üzere genel olarak ulema, Emevi iktidarının bu zulümlerini onaylamamış, halk nezdinde bir meşruiyet sorunu ile karşı karşıya bırakmıştır.¹¹

Muhalefet ise iktidarın politikalarının meşruiyetini, doğruluğunu ve haklılığını sorgulayarak varlık bulur. Dolayısıyla muhalefetin dili, iktidarın politikalarının doğruluğunu sorgulamak, eylemlerinin yanlışlığını ortaya koymak ve bu tür uygulamalarının dinî ve ahlâkî yönden yanlışlığını göstermek şeklinde olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında muhalif çevrelerde veya iktidarda olmayan fikir akımlarında değer söylemi, ahlâkî vurgu daha yoğun olarak kendisini göstermektedir. Erken dönem İslam düşünce tarihine bakıldığında aynı durum görülmektedir.

Hız. peygamber ve ilk iki halife zamanında Müslümanlar arasında dinî ilkeler ve ahlâkî erdemler üzerinde kurulan sosyal, siyasal ve askeri dayanışma ve işbirliği anlayışı zamanla terk edilmiş, daha sonraki süreçte soy asabiyetine dayalı bir siyasal egemenliğe dönüşmüştür. Böyle bir yönetim meşruiyetini sadece soy ve nesep değil aynı zamanda dinden de elde etmeye çalışmıştır. Müslümanların işlerinin sevk ve idare edicisi manasındaki *Emiri'l-mü'minin* kavramı ilk olarak Peygamber efendimiz zamanında kullanılmış, Hz. Ebu Bekir'le birlikte halife kavramı kullanılmıştır.¹² Bu süreçten sonra dinî terminolojiye dayanan *imâmet* ve *hilafet* kavramları siyasal yönetimin bir meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır.

Emevî hanedanlığına muhalif olan Şîiler, Hâricîler, Hâşimoğulları ve Arap olmayan Müslümanlar (mevâlî), Emevî yöneticilerine siyasî meşruiyet, dinî ve ahlâkî ilkelere riayetsizlik bağlamında

¹⁰ Abdunasır Süt, *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımeşkî* (Ankara: Fecr Yayınları, 2014); Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kuran Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 51.

¹¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa Özkan, "Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı", *İstem* 6/11 (2008), 93-112.

¹² Bk. Mustafa Fayda, "Emîrü'l-Mü'minîn", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 11/156. Halife kavramı ilk dönemlerde yöneticinin halefi manasında kullanılmıştır. Bu nedenle ilk halife Ebu Bekir için "*halifetü Resûlillâh*", ikinci halife Ömer için "*halifetü halifeti Resûlillâh*" kavramı kullanılmıştır. Daha sonraki süreçte "*emîrü'l-mü'minîn*" kavramı, bütün Müslüman toplumunda siyasal meşruluğun ifadesi olarak siyasî, askerî ve dinî bir mahiyette kullanılmıştır.

muhalefet etmişlerdir. Emevî hanedanını sonlandırmak isteyen Şii'ler, Hâricîler, mevâlîler ve Hâşimoğulları'nın söylemleri; Emevîler'in zalim olduğu, hak etmedikleri bir siyasî otoriteyi işgal ettikleri, hukukî ve ekonomik uygulamalarında hukuksuz ve adaletsiz oldukları, beytülmalde keyfi tasarruflarda buldukları, saraylarda dinen kabul edilemeyecek oyun ve eğlenceler düzenledikleri yönünde dinî ve ahlâkî açıdan kabul edilmeyen söylemlerle suçlamışlardır.¹³ Emevîler'in politikalarını dinî ve ahlâkî açıdan tenkide tabi tutan sadece siyasî ve itikadî fırkalar olmamıştır. Aynı zamanda hadis, tefsir, kelim ve fıkıh gibi İslami ilimlerle temayüz etmiş alimlerinin söz ya da eylem düzeyindeki muhalefetleri, Emevîler'in meşruiyet krizini derinleştirmiştir.¹⁴ Bu muhalefet biçimi bazen söz düzeyinde bir tenkit, bazen iktidarın meşruiyetini sorgulayan yazılı bir metin ve bazen de isyan şeklinde kendini göstermiştir. Ma'bed el-Cühenî, Gaylân ed-Dimeşkî, Said b. Cübeyr ve İmâm-ı Âzam gibi âlimlerin muhalefetleri bu kabildendir.

İlk dönem İslam tarihinde siyasal gücü elinde bulunduranlarla muhalefette bulunanların iki temel konu özelinde nasıl bir söylem geliştirdikleri, bu konulardaki görüşlerinin belirlenmesinde siyasal pozisyonlarının ne derece etkili olduğuna dikkat çekilecektir. Birincisi; devlet başkanlığı meselesidir. Devlet başkanı kim veya kimden olmalı, hangi niteliklere sahip olmalı ve ona itaat koşulları ne olmalı gibi başlıklar altında tartışmalar yaşanmıştır. Yine efdal ve mefdûl tartışmaları yöneticinin ehliyeti bağlamında yaşanan siyasal süreçle ortaya çıkmıştır. Burada dikkat celbeden husus, imâmet meselesinin itikadî bir konu olmamasına rağmen kelim kitaplarında müstakil bir konu olarak yer edinmiş olmasıdır. Bunun temel nedeni Şîa'nın imâmeti dinî/itikadî bir konu olarak ele almasıdır.¹⁵ İkincisi ise; ilahi fiiller ve adalet konusudur. İnsanın fiillerindeki sorumluluğu ve ilahi adalet bağlamında amel-iman ilişkisi, mürtekeb-i kebir, el-va'd ve'l-void, el-menzile beyne'l-menzileteyn gibi kelâmî konular ele alınmıştır. Bu konular da yaşanan siyasal süreçle paralel olarak varlık bulmuş ve tarafların siyasal pozisyonlarına bağlı olarak önemli oranda anlam içerikleri belirlenmiştir. İktidarda olanlar veya onlara düşünsel ve mezhebi açıdan yakın olanlar, bu konuları izah ederken tebaayı/halkı yönetimi sorgulamaktan ziyade, mevcut fiili duruma razı olma ve onlara itaat etmeye ikna etme yaklaşımı içerisinde olmuşlardır. Oysa iktidarı meşru ve ehil görmeyip muhalif olanlar ise, insanın dinî, siyasal ve ahlâkî sorumluluğunu ön plana çıkararak devlet yönetiminde adalet ve liyakatin esas olması gerektiği söylemini dillendirmiş ve bu söylem çerçevesinde bir pratik ortaya koymuşlardır.

2. Devlet Başkanının Nitelikleri Bağlamında Ahlâkî Söylem

Siyasal otoritenin gerekliliği (vacip veya caiz oluşu) konusunda genel olarak kelâmî ekoller aynı görüşte olmakla beraber imamın/halifenin belirlenme şekli, nitelikleri ve ona itaat koşulları ile azli gibi hususlarda farklı görüş ve fikirlerde olmuşlardır. Siyasal otoritenin gerekliliği, dinî hükümlerin ve hadlerin uygulanması, adaletin sağlanması açısından gerekli görülmüştür. Devlet yönetiminin gerekliliği hem aklen hem dinen temellendirilmiş ve bu konularda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şîa, imâmetin/devlet yönetiminin gerekliliğini dinî bir ilke olarak savunmuş, imâmeti peygamberlikle kıyaslayarak temellendirme yoluna gitmiştir. Onlara göre devlet yönetimi sıradan insanlara bırakılamayacak derecede mühim bir konudur. Şîi-İmâmî düşüncede hikmeti sebebiyle imamın atanması Allah'a vâcip kılınmış, vahiy alma özelliği hariç peygamberlere verilen seçilmişlik, ismet, efdaliyet ve mucize göstermek gibi pek çok özelliğin imamlarda da bulunduğu kabul edilmiştir. İmâmet anlayışını mezhebin merkezine alarak bir iman esas haline dönüştüren ve buna büyük bir ehemmiyet atfeden İmâmîyye fırkası, bir bakıma dinî buyrukların yerine getirilmesini ve İslâmî bir toplumun devamını imamın varlığına bağlamıştır. Böyle bir anlayış, her asırda bir imamın varlığını zorunlu hale getirmiştir. İmâmet inancının teşekkül etmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren Şîi kaynaklarda imama olan ihtiyaca ve onun mutlaka bulunmasının elzem olduğuna dair haberlere yer verilmiştir. Buna karşılık Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet düşüncesinde ise şartlar oluşursa imam atanır, gerekli vasıfları kaybeden imam da azledilir.

¹³ Emevi Devleti'nin çöküşü ve sebepleri hakkında bk. Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1991), 1/426-433.

¹⁴ Ulemânın Emevi iktidarı karşısındaki tutumu hakkında detaylı bilgi için bk. Özkan, "Emevî İktidarının Siyasal İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı".

¹⁵ İmam Eş'ari hem *el-İbâne* hem de *el-Lümâ'* adlı eserlerinin son kısmını imâmet meselesini tartışmaya ayırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak Eş'ari, *el-Lümâ' fi'r-red ala ehli'z-zeyg ve'l-bida'*, ; (Beyrut: Dâru Lübnan, 1987), 159; Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak Eş'ari, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Yemen: Mektebetü Sa'a el-Eseriyye, 2010), 192; Veysi Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 7-25; Mustafa Öz ve Avni İlhan, "İmâmet" (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, t.y.), 21.

İmamet hususunda Mu'tezile'nin Şîa'dan temel farklılıkları imâmetin vücûbiyetinin temellendirilmesi, imamın belirlenme yöntemleri, imâmete seçilecek kimsede aranacak nitelikler, imamın görevden azlinin imkânı, her dönemde bir imamın olmasının gerekliliği gibi yapısal hususlardır. Mu'tezile, imâmeti içtihadî bir mesele olarak görmüş ve siyasal iktidarı dinsel iktidardan farklı bir düzleme yerleştirme çabasına girişmiştir. Ehl-i Sünnet de aynı gayret içinde olmuştur. Mu'tezile ekolünde imâmetin hem aklen hem de dinen gerekli olduğunu savunanlar olduğu gibi bunu sadece aklen gerekli görenler (Bağdat Mu'tezilesi) veya dinen gerekli olduğunu savunanlar da (Basra Mu'tezilesi) vardır.¹⁶

İlk dönem dinî/kelamî birçok problemin ve tartışmanın doğmasına kaynaklık eden asıl saik, Müslüman toplumun yaşadığı siyasi süreçtir. İktidar olma ve muhalefette bulunma pozisyonlarına bağlı olarak ekollerin teolojik meselelerinin anlam içerikleri belirlenmiş, devlet başkanının belirlenmesi ve nitelikleri gibi hususlar, onların siyasi pozisyonlarıyla uyumlu bir çizgide teşekkül etmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet yöneticilerinin seçilme biçimi ve uygulamaları üzerinden sürekli bir meşruiyet problemi yaşanmıştır. Özellikle devlet başkanı olan Hz. Osman'ın bir grup Müslüman tarafından şehit edilmesi, iktidarın üst düzeyde karşılaştığı ilk kanlı eylemdir. Bu süreçten sonra toplumsal ve siyasal bütünlüğü bozulmuş Müslümanların yönetici talepleri farklılaşmıştır. Bu ayrışma akabinde yaşanan Cemel (36/656) ve Sıffin Savaşları (37/657), imâmet meselesini Müslüman toplumun ana problemlerinden biri haline getirmiştir.¹⁷ Artık bu mesele siyasi ve sosyal bir problem olarak ele alındığı gibi dinî bir zaviyeden de değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Yönetimin/hilafetin kimin hakkı olduğu, devlet başkanının/imamın nasıl seçileceği, devlet başkanında olması gereken sıfatlar, her bir grubun kendi bulunduğu siyasal pozisyon bağlamında dinî ve ahlâkî bir anlam içeriği ile desteklenmiştir. Politik meseleler teolojik bir temelde ele alındığı gibi, teolojik meselelerde benimsenen görüşler de politik anlamlar içermektedir. Bu, erken dönem İslam düşüncesi için geçerli bir durumdur. Ancak ekoller salt bir kelamî mezhep olduklarında, görüşlerini sistematik bir yaklaşımla inşa ettikleri dönemlerde entelektüel bir nitelik kazanmıştır. Eş'arî, Mâtürîdî ve geç dönem Mu'tezile (Cübbâiler ve sonrası) teolojisinde politik etki daha az olmuş, meseleler aklî ve naklî referanslarla ilmi bir zemine taşınarak ilmi bir metotla ele alınmıştır. Fakat bunu hicri ilk üç asırda yaşanan teolojik tartışmalar için söylemek güçtür.

Erken dönem İslam tarihinde teşekkül etmiş bir devlet/yönetim modeli bulunmadığından, ilk siyasi olaylarla ilişkili olarak siyasal otoritenin kaynağı ve devlet başkanının belirlenme biçimine ilişkin tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların "*soy/Tanrısal otorite, kabile/Peygamber'in otoritesi ve toplum/halkın otoritesi bağlamında*"¹⁸ geliştiği söylenebilir. Şîî düşünce otoritenin kaynağını nas ve tayin usulüne, Emevîler ile Abbâsîler halk arasında saygınlığı ve nüfuzu olan Kureys'e (ki bu yaklaşım Ehl-i sünnetçe de genel olarak benimsenmiştir); Hâricîler ise ümmete bağlamışlardır.¹⁹ Şehristânî imamet konusundaki ihtilafların iki yönde geliştiğine işaret eder: Bunlardan biri, imâmetin ittifak ve seçimle olması gerektiği, diğeri ise imâmetin nas ve tayinle gerçekleşmesi gerektiği yönündedir. Emevî ve Abbâsîler, imametinin seçimle ve ittifakla olmasını tercih etmekle beraber, Emevîler Kureys kabilesinden olmasını, Abbâsîler ise Kureyslilerin Haşimî kolundan olmasını gerekli görmüştür.²⁰

Erken dönem İslam tarihinde ortaya çıkan ekoller, siyasal mücadelenin sonucunda tarih sahnesine çıkmış siyasi/dinî ekollerdir. İlk ekollerin siyasete ilişkin temellendirmeleri, bu ekollerin yaşadıkları tarihsel siyasal tecrübe ile doğrudan ilgilidir. Nas ve tayin usulüyle imâmeti temellendiren İmamiyye Şîa'sı; Hz. Ali'nin peygamber efendimizle olan yakınlığı (damadı ve amcaoğlu) üzerinden bir siyaset inşa çabasında olmuştur. Ümeyye ve Abbâsî oğulları da peygamberin bağlı bulunduğu Kureys kabilesi ve ilahi kader ile siyasal meşruiyet arayışında olmuşlardır. Hâricîler ise hem Emevîlere hem de Şîa'nın söylemlerine karşı çıkarak Kureys'e mensup olma veya peygamber soyundan olmanın devlet başkanı olmak için şart olmadığını, aslolanın ehliyet, liyakat ve adalet olduğunu savunmuşlardır. Yine ilk dönemlerde nispeten siyasetten daha az etkilenen ve söylemlerinde teolojik/dinî saiklerin daha vurgulu olduğu Kaderiyye, Mürcie, Mu'tezile gibi ekoller ve geç dönem Ehl-i sünnet ise imâmet

¹⁶ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, 2. bs (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 57.

¹⁷ Abdülkerim b. Ebi Bekr Ahmed Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur (Beyrut: Daru'l-Marife, 2001), 30-35.

¹⁸ Ay, "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi", 12.

¹⁹ Ebu Muhammed Hasan b. Musa Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, thk. Helmut Ritter (Suriye: Bidâyât, 2007), 10-11; Dırar b. Amr, *Kitabü't-Tahrîş*, thk. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 108-109.

²⁰ Abdülkerim b. Ebi Bekr Ahmed Şehristânî, *Müel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, ed. Mehmet Dalkılıç, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 38.

meselesini ümmete ait bir mesele olarak değerlendirmiştir. Ma'bed el-Cühenî, Gaylân ed-Dımeşkî, Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Cehm b. Safvân, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) gibi hicri birinci asrın sonu ile ikinci asrın ilk yarısında yaşayan ilk dönem fikir adamları bu görüşte olan düşünürlerdir.

İktidar olmanın ve muhalefette bulunmanın, İslam düşüncesinde yönetimin kimin hakkı olduğuna ilişkin tartışmalarda etkisi olduğu görülmektedir. Çoğunluğunu mevâlîlerin oluşturduğu Hâricîler ve genel olarak Mu'tezilî alimler iktidarın ehliyet ve liyakat sahibi herkesin hakkı olduğunu savunarak imam olmak için Kureyşli olma ya da Ehl-i beyt'ten olma şartı aramamışlardır.²¹ Ancak erken dönem İslam tarihinde rol oynayan ve Arap olan Emevîler, Abbâsîler ve Şiîler Kureyşilik şartını gerekli görmüşlerdir. Şiîler ise genel olarak Ehl-i beyt'ten daha özel olarak Hz. Ali'nin çocuklarından (Hz. Fatıma'nın çocuklarından) olması gerektiğini savunmuşlardır.²² İmameti dinî bir mesele olarak gören Şîa²³ ile ümmete ait bir mesele olarak gören Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in görüşlerinde siyaset karşısındaki duruşları belirleyici olmuştur. Şîa ile Mu'tezile arasında tevhid ve adalet yaklaşımlarında bir örtüşme varken imâmet konusunda mutlak bir ayrışma söz konusudur. İmamet gerekliliği, devlet başkanın nitelikleri ve seçilme yöntemi gibi hususlarda bir farklılık içerisinde olmuşlardır. Şîa imâmeti dinî bir zeminde ele alırken Mu'tezile "dinî bir zorunluluk değil de dinî ve dünyevî işleri ilgilendiren ve daha çok siyasal alana ait bir görev",²⁴ bir başka deyişle içtihadî bir mesele olarak ele almıştır. Şîa'nın imâmeti dinî/itikadî bir mesele olarak ele almasının en büyük nedeni, erken dönem İslam tarihinde kendisini Şîî olarak niteleyen toplumun Emevî ve Abbâsî yönetimi karşısında muhalefette geçirmiş olduğu siyasal süreçtir. Şîa'nın bu süreçteki temel söylemi, siyasal meşruiyetin ancak Ehl-i beyt'ten bir imamla sağlanabileceği ve adaletin onunla ikame edilebileceği noktasında yoğunlaşmıştır.

İlk dönem İslam tarihinde diğer mezheplerle kıyaslandığında Mu'tezile'nin siyasetle arasına daha belirgin bir mesafe koyduğu söylenebilir. Hâricî ve Şîî düşüncede iktidar arzusu ve çabası daha belirgin olduğu için onlar her türlü muhalefeti yapmıştır. Hicri birinci asırdaki isyanların önemli bir kısmı Hâricî ya da Şîî kaynaklıdır. Mu'tezile ise bu iki ekole göre kıyaslandığında hem iktidarla hem de muhalefette arasına bir mesafe koymakla beraber aklî ve dinî tenkitler getirmekten de geri durmamıştır. Hem ortaya çıkışı doğrudan siyasal nedenlere dayanmadığından hem de iktidara veya muhalefete doğrudan angaje olmadan düşünce ürettiklerinden (mihne gibi kısa süreli süreçler istisna edilebilir), doktrinlerindeki aklî ve ahlâkî vurgu daha belirgindir. Mu'tezile'nin imâmet anlayışı ne Şîa'nunki gibi sadece Ali ve çocuklarının hakkı olarak görmek şeklindeki indirgemeci ve dogmatik nitelikte, ne de toplumsal ve siyasal koşulları yok sayan Hâricîlerinki gibi devrimci/anarşist karakterdedir. Ehl-i sünnet ekolü de nispeten geç dönemde teşekkül ettiği için ilk dönem fırkaları gibi siyasete doğrudan angaje olmadan imâmet/yönetim anlayışları teşekkül etmiş, imâmeti ümmete ilişkin bir mesele olarak görmüştür. Bu nedenle Ehl-i sünnet ile Mu'tezile'nin imâmeti siyasal ve sosyal bir mesele olarak telakki ettikleri görülmektedir. Her ne kadar imâmetin seçilme ve imamın şartlarında bazı ihtilaflar yaşasalar da genel olarak imâmet konusunda ortak görüştedirler.

İslam düşünce tarihinde devlet başkanına itaat, koşullu ya da koşulsuz bir zorunluluk olarak değerlendirilmiştir. Toplumun idari, hukuki, mali işlerin sevk ve idaresi, güvenlik ve asayişin temini açısından yöneticiye itaat bir gereklilik olarak görülmüştür. Nitekim toplumsal düzen ve işleyiş ancak

²¹ Genel olarak Mu'tezile'nin bu görüşte olduğunu ifade etsek de birçok konuda olduğu gibi bu konuda da onlar homojen bir fikre sahip değildirler. Hatta Kâ'bî, Mu'tezile'nin genel tutumunun Kureyşli yönünde olduğunu ancak Dırâr b. Amr ile birlikte Kureyşliliği kabul etmeyen Mutezililerin olduğunu söylemektedir. Hatta Dırâr'a göre acem daha evladır zira yanlış yaptığında azledilmesi daha kolaydır. Bkz. Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 10; Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul-Amman: Kuramer-Darü'l-Feth, 2018), 428-429. Son dönem Mu'tezile'sinden Kadı Abdulcebbar, devlet başkanının Kureyşli olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bunu tarihsel tecrübeye ve rivayetlere dayandırmaktadır.

²² Ehliyet ve adalet söylemleri ekolden ekole değişiklik arz etmektedir. Şîa'ya göre imâmet nas ve tayin teorisine dayandığından imâmet Hz. Ali ve evladına tahsis edilmiştir. Şiîlere göre ehil ve âdil bir yönetim ancak Ali oğullarının riyasetinde mümkün olabilmektedir. Hariciler de diğer fırkalar gibi ehliyet vurgusu yapmış olmakla birlikte esasta Hâricî olmayan imâmetini kabul etmemişler. Ehl-i Sünnetin büyük çoğunluğu halifenin seçimle başa gelmesini kabul etmekle beraber bu seçimin Kureyşliler arasında yapılması gerektiği görüşündedirler. İbn Haldun ve kimi Malikiler Kureyşliliği konjektürel bir şart olarak kabul etmişlerdir. Devlet başkanının Kureyş'li olup-olmamasına ilişkin geniş bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 75; Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Ankara: Otto, 2012).

²³ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam* (Kahire: Hindawi, 2012), 288.

²⁴ Veysi Ünverdi, "İmâmiyye Şîası'nın İmâmet Teorisinin İtızalî ve Sünnî Eleştirisi", *Usûl* 32/32 (2019), 137.

âdil bir yönetici sayesinde mümkün olmaktadır. Ancak fırkalar itaat edilmesi gereken yöneticinin kimliği ve nitelikleri konusunda aynı görüşte olmamışlardır. Devlet başkanında aranan nitelikler; iktidar veya muhalefette bulunma pozisyonlarına bağlı olarak farklılaşmaktadır. Muhalif veya muhalefete yakın olan ekollerin yöneticinin niteliklerine ilişkin değerlendirmeleri keskin olmasının yanından dinî ve ahlâkî bir ağırlıkta iken, iktidara yakın olan ekollerin ve âlimlerin nitelikler konusunda daha toleranslı davrandıkları ve yöneticilerin pozisyonlarını dinî ve ahlakî bir değerlendirmeye tabii tutmadan itaatin gerekliliği hususunda görüş belirttikleri görülmektedir. Örneğin iktidarla doğrudan bir mücadele içerisinde olmayan Mürcie ve Ehl-i Sünnet'e göre devlet yöneticisi fâsık ve zalim de olsa ona itaat gereklidir.²⁵ Emevî ve Abbâsîlere karşı sürekli bir isyan içinde olan Hâricîlere göre devlet başkanı âdil ve âbid olmalı, hak ve adalet üzere bir yönetim sergilemekle beraber dinî hükümleri uygulamalıdır. Bu durumda ona itaat etmek vaciptir. Ancak imam yöneticinin niteliklerini kaybederse ve bunlardan saparsa azledilmesi de şarttır. Yine ilk dönem yöneticileri ile genel olarak sorunlu bir geçmişe sahip olan Kaderiyye, Cebriyye ve Mu'tezile ekollerine göre devlet başkanı ehil ve âdil olmalıdır. Tüm bu belirlemelerde ekollerin iktidarda olma ve muhalefette bulunmalarının önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Emevîler ve Abbâsîler muhalefeti susturmak için devlet başkanının "dinî koruma" görevinin bulunduğu argümanını muhalif fikir ve yorumlarda bir kısıtlama aracı olarak kullandıkları gibi sapkın fikirlerle karşı koruma görevi üstlendiği için bir meşruiyet noktası olarak da kullanmışlardır.²⁶ Erken dönem İslam tarihinde devlet başkanı, yürütme ve yargı faaliyetlerinin temel belirleyeni olmasının yanında dinî hükümlerin icrasında da en yetkili kişi olması hasebiyle, kendisine koşulsuz itaat düşüncesini dinî bir hüküm olarak telakki ettirmiştir. Halife, Allah ve Peygamber adına vekâleten icranın başı olduğundan itaat esastır. Tarihsel süreç içerisinde oluşan bu anlayışı Ehl-i sünnet ekolü de benimsemiş ve toplumsal ve siyasal birlikteliğin gerekliliği için zalim de olsa devlet yöneticisine itaat edilmesi gerektiğini savunmuştur. Şia'ya göre devlet başkanı Ehl-i beyt'ten olursa itaat etmek şarttır. Eğer imam Ehl-i beyt'ten değilse Ehl-i beyt'ten bir imam iktidara getirinceye kadar mücadele etmek farzdır.

Muhalefette ve iktidara yakın olmanın dinî ve ahlâkî söylemde nasıl bir farklılık yarattığı Mu'tezile ekolünün geçmişi üzerinden de örneklendirilebilir. İslam tarihinde kendisini Mu'tezilî düşünceye göre konumlandırmış bir devlet yoktur. Bu nedenle i'tizal düşüncesinin iktidardan ziyade muhalefette ya da bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Mu'tezile ekolünün devlet yöneticisinde adalet ve liyakat şartı aramaları dinî bir yaklaşımın sonucu olarak değerlendirilse de onların siyaset karşısındaki konumlarından bağımsız bir durum değildir. Emevî ve Abbâsî devletlerinin başlangıç dönemlerinde sözlü ve bazen fiili muhalefette bulunmuşlardır. Bu dönemlerde adalet ve eşitlik söylemleri daha güçlü olmuştur. Mu'tezilî düşünceye göre Emevî yöneticileri âdil olmayıp hakkı gasp ettiklerinden dolayı zalimdirler. Emevî iktidarının hukuki ve ahlâkî temeli yoktur. İlk Mu'tezilî alimler de tıpkı Kaderiler ve Hâricîler gibi Emevîler'in iktidarlarına meşruiyet aracı olarak kullandıkları *ilahi takdir* argümanına karşı çıkmışlardır. Ancak Abbâsî devleti halifelerinden Me'mun (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) dönemlerinde i'tizal düşüncesi kısmen yönetimde etkisini göstermiştir. Bu halifeler i'tizal düşüncesini kendi siyasal amaçları için bir araç ve söylem olarak kullanmışlardır. Bu dönemde Bağdat Mu'tezilî'lerin iktidara yakın bir pozisyon almalarının bir nedeni de Bısr b. Mu'temir (ö. 210/825), Süname b. Eşres (ö. 213/828) gibi bazı Mu'tezilî düşünürlerin Hârûn er-Reşid (ö. 193/809) zamanında görüşlerinden dolayı maruz kaldıkları takibat ve sıkıntılardır. Bu düşünürler iktidara yakın durarak kendilerine bu sıkıntıyı yaşatanlara karşı bir intikam duygusu beslemiş olabilirler. Sınırlı da olsa bu kısa dönemde Mu'tezilî bürokratların etkin olduğu bu dönem, düşünce ve inanç özgürlüğünün kısıtlandığı bir mihne süreci olarak Mu'tezile'ye miras kalmıştır. Bir bütün olarak Mu'tezilî düşünürlerden ziyade bazı Mu'tezilî bürokratların etkin olduğu bu süreç, Mu'tezile'nin özgürlük anlayışına bir leke çalmıştır. Adaleti ve insanın özgür olduğunu savunan düşünürler, iktidar gücünü eline aldıklarında, iktidar gücünü bir denetim ve kontrol aracı olarak kullanmışlardır. Mu'tezile'nin görüşleri iktidar tarafından benimsendiğinde adalet, özgürlük ve liyakat söylemleri yerini devlet başkanına itaate bırakmış ve siyasal iktidar i'tizalî görüşleri zorla benimsetmeye çalışmıştır. Bu durum, Mu'tezile'nin tamamına

²⁵ Ehl-i sünnet ilkesel olarak fâsık/zalim bir yöneticinin azledilmesi gerektiği kabul etse de toplumda kaos ve anarşinin engellenmesi adına itaati öne çıkarmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Osman Oral, "Kelâm Ekollerine Göre Halife/Devlet Başkanı'nın Görevleri ve Hakları", *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (2015), 396-397.

²⁶ Recep Ardoğan, "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 187.

şamil kılınmasa da Halife Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde etkin olan Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) gibi bazı Mu'tezilî bürokratlar tarafından yaşatılmıştır. Bazı Mu'tezilî düşünürlerin muhalefette teolojik ve ahlâkî duyarlılığı daha yüksek iken iktidarda siyaseti teolojiye önelemişlerdir.²⁷ Netice itibariyle iktidar olan ideoloji ile muhalefette yer alan ideolojinin ahlâkî vurguları ve kaygıları buldukları siyasî konuma göre şekillenmiş ve ahlâkî söylemlerinin içerikleri buna göre oluşmuştur.

Emevîlerin meşruiyetini benimsemeyen ilk dönemdeki tüm sosyal ve dinî gruplar, devlet başkanının âbid, ehil ve âdil olması gerektiği, yönetimde adalet ve ehliyet söylemiyle muhalefette bulunmuşlardır. Şiîler, Hâricîler, Kaderiler, Abbâsîler, mevâliler gibi sosyal ve siyasal unsurlar Emevî yönetiminin âdil ve ehil olmadığı söylemi ile onlara karşı güç birliği etmiş ve kısa süre zarfında Emevî yönetimini yıkmışlardır. Ancak süreç sonunda başarılı olan Abbâsîler kendisi ile işbirliği yapan diğer gruplara –özellikle Şiîlere- sırt çevirmiş, bu sefer onlarla siyasi ve askeri mücadeleye girişmiştir. Vadettiği adalet ve liyakat söylemi, itaat beklentisine dönüşmüş, muhalifler bâğî ve asi olarak telakki edilerek cezalandırılmıştır.²⁸

İslam düşüncesinde devlet başkanı ile ilgili tartışmalardan biri de efdal-mefdûl tartışmasıdır. Efdal-mefdûl konusunda var olan görüşler de ekollerin veya düşünürlerin siyasi iktidar karşısındaki tutumlarından ve pozisyonlarından soyutlanarak değerlendirilemez. Bu tartışma kelam düşüncesinde ilk dört halifeden hangisinin daha faziletli olduğu ve en faziletlisi dururken faziletlinin başkanlığının meşru olup olmadığı bağlamında teşekkül etmişse de aslında bu tartışma, ekollerin veya âlimlerin devlet başkanına karşı bir ehliyet ve liyakat değerlendirmesidir. Hicri ilk iki asırda muhalefette kalan Şîa ve Hâricîler, efdal varken mefdûlün imâmetinin caiz olmadığı görüşündedirler. Çünkü onlara göre iktidarı elinde tutan devlet başkanları, imam olma vasfına (Şîa'ya göre Ehl-i beyt'ten olma, Hâricîlere göre âdil ve âbid olma) sahip değiller. Şiîlere göre en faziletli Hz. Ali olduğu için, o dururken diğer imamların meşruiyeti sorun olur.²⁹ Bu nedenle bir kısım Şiîler, nas ve tayinle devlet başkanı olan Hz. Ali'nin hakkını teslim etmediklerinden dolayı, Ali öncesi devlet başkanlarını gasıp ve zalim olarak değerlendirirler. Oysa tarihsel olarak iktidar çizgisine daha yakın duran Mürcie ve Ehl-i sünnet ise efdal varken mefdûlün imâmetinin de caiz olduğu görüşündedir. Çünkü Müslümanların toplumsal birliğini, ekonomik ve hukukî işleyişini ve sosyal düzenini mevcut yönetici ile –ki bu yönetici en iyisi olmasa da- sürdürmekte daha büyük fayda mülâhaza etmişlerdir. Siyasetle organik bağı diğerlerine nispeten daha zayıf olan Mu'tezile'den Vâsıl b. Atâ ve Bağdat Mu'tezile'si Hz. Ali'nin efdaliyetini tercih ederken, Amr b. Ubeyd ve Basra Mu'tezile'si ise Hz. Ebu Bekir'in efdaliyetini savunmuşlardır.³⁰ Hatta Câhiz (ö. 255/869), Hz. Osman'ın daha faziletli olduğu iddiasındadır. Bir kısım Mu'tezilî düşünürler ve Ehl-i sünnet âlimleri, bunun ümmete ilişkin bir mevzu olduğunu, dolayısıyla mefdûlün efdale tercih edilebileceğini de savunmuşlardır. Şiîler genel olarak, özellikle İmamiyye fırkası, efdal imam görüşünü tercih ederken Zeydiyye ekolü bu konuda mefdûlün de yönetici olabileceğini savunmaktadır.³¹ Tüm bu yaklaşımların, kişilerin veya ekollerin iktidar karşısında aldıkları pozisyonla ya da iktidarı meşru görüp-görmemekle alakalı olarak teşekkül ettiği söylenebilir. Şiîler ve Hâricîler muhalefette oldukları için en ideal yönetici söylemiyle hareket etmekte, Mürcie, Ehl-i sünnet ve bazı Mu'tezilî düşünürler ise buna karşı çıkararak toplumsal maslahat uğruna ideal olmayan yöneticiye de (mefdûl) itaati savunmuştur. Bu konuda i'tizali duruşun daha parçalı olduğu görülmektedir. Efdali gerekli görenlerin yanında mefdûlün da caiz olduğunu ileri sürenler olmuştur.³² Bu, onların siyasî otoriteye karşı kayıtsız bir pozisyonda oldukları şeklinde yorumlanabilir.

3. Adalet ve İnsan Fiilleri Açısından Ahlâkî Söylem

İslam düşüncesinde ilk kelamcı kabul edilen, görüşleri ve siyasi duruşları tartışma konusu olan Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700), Ma'bed el-Cühenî, Hasan-ı Basrî, Gaylân ed-Dimeşkî, Cehm b. Safvân, Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742), Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd vb. ilk dönem düşünce adamlarının

²⁷ Ay, "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi", 11.

²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Cemil Hakyemez, "Abbâsi Devletine Yönelik Ali Oğulları Veya Şiî Tehdidini", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2007), 329.

²⁹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 17-18.

³⁰ Oral, "Kelâm Ekollerine Göre Halife/Devlet Başkanı'nın Görevleri ve Hakları", 383.

³¹ Yusuf Gökalp, "İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmamiyye'ye Yönelik Eleştirileri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 14/1 (2014), 94.

³² Mu'tezile ekolünün devlet başkanının nitelikleri hakkında geniş bilgi için bk. Osman Aydın, "Mu'tezile'nin İmamiyet Nazariyesi: Teori ve Pratik", *Dini Araştırmalar* 3/7 (01 Haziran 2000), 17-52.

teolojik görüşleri, o dönemde yaşanan sosyo-politik süreçlerle ilişkili olarak biçimlenmiştir. Bu düşünürlerin görüşleri salt teorik bir düzlemde varlık kazanmamış aksine siyasi, sosyal, itikadî ve fikrî tartışmalardan neşet etmiştir. İlahi adalet ve kader bağlamında gerçekleşen tartışmalar politik gücün görüş ve uygulamalarıyla eş güdümlü olarak meydana gelmiştir. İman-amel ilişkisi ve büyük günah meselesi (mürtekîb-i kebire) bağlamında mü'min, kâfir, fâsık kavramları, adalet özelinde irade özgürlüğü va'd ve'l-void, şefaet gibi birçok konu yaşanan politik ve toplumsal süreçlerle ilişkili bir gelişim göstermiştir. Politik süreçle birlikte doğan bu konuların, ekollerin politik duruşları ile (iktidara yakınlığı veya uzaklığıyla) bağlantılı olarak dinî ve ahlâkî içerikleri belirlenmiştir. Söz gelimi katı bir muhalefet sergileyen Hâricîlere göre amel, imandan bir cüz iken Mürcie'ye göre bir cüz değildir. Bunun açılımı şudur: Hâricîlere göre; insanların yanlışları, hataları ve günahları kişinin dinî kimliğine ve siyasi pozisyonuna zarar vermektedir. Yönetici, niteliklerini kaybederse bulunduğu pozisyonunu terk etmelidir. Buna karşın Mürciî yaklaşıma göre, yöneticinin hataları ve günahları, onun dinî kimliğine zarar vermediği gibi yöneticilik vasfına da hâlel getirmez. Dolayısıyla devlet başkanı fâsık da olsa itaat etmek gereklidir.

İlk dönem Müslüman toplumda ortaya çıkan tartışma konularından bir tanesi de insan fiilleri meselesidir. İnsanın fiillerinde özgür olmadığı, fiillerinin ve maruz kaldıklarının ilahi takdirin bir gereği olduğu, mevcut siyasi otoriteye itaatın bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini savunanlar olduğu gibi bu yaklaşımın dinî ve ahlâkî temelini olmadığını savunanlar da olmuştur. İktidarda bulunan Emevîler, birinci yaklaşımı sergilerken, iktidar mücadelesi veren Şîa ve Hâricîler şiddetle buna karşı çıkmışlardır. Kaderiyye ve onların devamı niteliğinde olan Mu'tezile de insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu, ilah-i kaderin insan fiillerini tayin etmediğini ve bunun teklif anlayışıyla bağdaşmayacağını temel ilke olarak savunmuşlardır.

İlk sistematik kelam ekolü olan Mu'tezile'nin Allah-âlem ve Allah-insan arasındaki ilişkide esas aldığı temel ilke aklî temelde mutlak adalettir. Allah'ın bütün fiilleri âdildir ve hikmet içerir. Adalet kavramı kelâmî ekollerde Mu'tezile ile özdeşleşen bir kavramdır. Mu'tezile ekolünün usul-ü hamesinden tevhid ilkesi hariç diğer ilkelerinin tümü adalet ilkesinin alt başlıkları kapsamında değerlendirilebilir. Büyük günah işleyen kişinin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, bu ikisi arasında bir konumda değerlendiren "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ilkesi iman ile amel ilişkisinin ahlâkî temelde bir izahıdır. Büyük günah işleyen Müslümanın fâsık niteliği kazandığını, dolayısıyla pişmanlık duymadığı sürece mü'min kategorisinde görülemeyeceğine yapılan bir vurgudur. Büyük günah meselesi Müslüman toplumun siyasal savaşlarının sonuçlarından biri olarak ortaya çıkan bir problem olduğundan, el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesinin de politik anlamlar içerdiği söylenebilir. El-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesinin doğduğu tartışmanın taraflarından olan Hâricîler ile Mürciîler, iki uçta konumlanmışlardır. Mu'tezilî alimler, Müslüman toplumun birbirlerine karşı işledikleri suçlar ve cinayetlerden dolayı mürtekîb-i kebireyi iman dairesi içerisinde görmek veya görmemenin sosyal ve dinî açmazları olacağını benimsediklerinden bu ikisinin arasını dengeleyecek bir biçimde ahlâkî bir tutum almışlardır. Mahmut Ay, bunu şu şekilde değerlendirmektedir:

"Büyük günah kategorisine giren eylemlerin -ki siyasal bağlamda gerçekleştirilen zulüm ve haksızlıklar bu kategoriye dâhildir- Hâricîler tarafından "küfür" şeklinde, Mürciîler tarafından "iman" şeklinde değerlendirilmesini sonuçları itibariyle pratik değerden yoksun ve gayrı makul bulan Mu'tezile, "fâsık" kategorisine girdiğini düşünmüştür. Hâricîlerin küfür hükmünün toplumda sosyal güvensizliğe ve istikrarsızlığa yol açtığını, Mürcie'nin iman hükmünün ise ahlâkî kayıtsızlığa ve sorumsuzluğa neden olduğunu düşünen Mu'tezilî temsilciler, fâsık hükmünün bu dezavantajları giderdiğini savunmuşlardır. Bu ilkenin teo-politik açılımı şu şekilde özetlenebilir: Yönetim ve otoritenin eliyle gerçekleşen zulüm ve haksızlıklara, hukuk ve etik dışı uygulamalara karşı tepki göstermek dinî bir sorumluluk olmakla birlikte, bu tepkinin sosyal yapıya zarar vermemesi, toplumsal istikrarsızlığa yol açmaması gözetilmelidir."³³

Kur'an'ın Müslümanlara yüklediği önemli sorumluluklardan bir tanesi de iyiliği emredip kötülükten sakındırmak anlamında olan "emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker" ilkesidir. Bu ilkenin gereğini yapmak Müslümanlara vaciptir.³⁴ Bu dinî ilke ile yönetici/muktedir, iyilikleri çoğaltıp kötülükleri azaltabilme fırsatı ve imkânı elde ettiği gibi muhalif de bu ilke sayesinde dine ve hukuka uygun işlemeyen bir düzende söz söyleme ve müdahale etme imkânı yakalamaktadır. Bu ilke, Müslümanların muhalefet etmedeki en önemli argümanlarından ve gerekçelerinden bir tanesidir. İlk

³³ Ay, "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi", 8.

³⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2006), 741.

dönem İslam tarihine bakıldığında muhalefette kalmış siyasi ve dinî grupların bu ilkeye ilişkin vurguları daha belirgindir. Bunu hem Şîa'da hem Hâricîlerde görmekteyiz. Bu ilke ile adeta Müslümanlara bireysel ve toplumsal sorumlulukları hatırlanmakta ve bu ilkeden hareketle sosyal ve siyasal bağlamda bir pozisyon belirlemeleri talep edilmektedir. Bu ilke iyiliğin toplumda hâkim kılınması ile kötülüğün engellenmesinin yanında yöneticilere âdil bir yönetim sergilemeleri için uyarılarda bulunmayı da kapsamaktadır.

İ'tizalî düşüncede bireyin topluma ve yönetime karşı sorumluluklarının teolojik temellerinden biri de bu ilkedir. Mu'tezile "emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker" ilkesini iyiliğin tesisi ve kötülüğün yok edilmesi noktasında temel dinî esas haline getirmiştir. Toplumdaki haksızlığa ve zulme rıza göstermemek, gerektiğinde sözlü ya da fiili muhalefet yapmak, gerekirse dinî emirleri tebliğ etmek ve iyiliği yaymak için çaba sarf etmek bu ilkenin gereklerinden kabul edilmiştir. İlk Mu'tezilî düşünür kabul edilen Vâsıl b. Atâ'nın dâîlerinin geniş bir coğrafyada çalışmaları, Amr b. Ubeyd'in devlet ricaline karşı uyarıları bunu göstermektedir. Ancak bir kısım Mutezilî de bu ilkeyi iktidar gücünü eline geçirdiklerinde (mihne dönemi) muhaliflerini yola getirmek, siyasi amaçla toplumu düzenlemek ve kendi görüşlerini zorla kabul ettirmek amacıyla kullanmışlardır. Muhalefetteyken ise itikâdî ve ahlâkî bozuklukları önlemek, toplumu ıslah etmek, hürriyet ve adaleti tatbik etmek, iktidarın baskıcı siyasetine karşı ayaklanmanın meşruiyet kaynağı olarak ele almışlardır. Mu'tezile'nin bu prensibe siyasi içerik kazandırarak kendisinden farklı düşünelere baskı ve zulüm yapması ise onların akılcı ve özgürlükçü oluşlarına getirilen eleştirilerden biri olduğu gibi tarihte etkinliklerinin azalmasının nedenlerinden de biri olmuştur.³⁵

Mu'tezile'nin ilahi fiilleri ile insan fiillerini ahlâkî bir temelde izah etmesi, siyasal bir tepkiden ziyade dinî, aklî ve ahlâkî bir tepki olarak değerlendirilebilir. Mu'tezile'nin bu yaklaşımında ekolün siyasal bir mezhepten ziyade kelâmî/itikadî bir mezhep olarak varlık bulması etkili olmuştur. Ancak yine de onların adaleti ana ilke olarak savunmaları, sosyal ve siyasal düzlemde iyiliği hâkim kılma ve kötülüğü ortadan kaldırmayı temel bir ilke olarak ortaya koymaları iktidarda olmamaları veya iktidarın görüşlerini paylaşmamaları ile de ilişkilidir.

Erken dönem İslam düşüncesinde adalet, özgürlük, sorumluluk ve liyakat konularındaki vurgu ve söylem iktidarla problemli veya mesafeli olan Haricî, Kaderî, Şîi ve Mu'tezilî kesimlerde daha barizdir. Bu konulara ilişkin ekollerin tutumu sadece teolojik/dini referanslardan hareketle teorik düzeyde oluşmamıştır. Yaşanılan sosyo-politik sürecin bu konulardaki tutumu belirlediği yadsınamaz.

SONUÇ

İktidarda olmanın ve muhalefette bulunmanın kişi ve ekollerin ahlâkî tutum ve söylemlerinde belirleyici bir etkisi olduğu açıktır. İslam düşünce ve siyaset tarihinin ilk dönemlerinde itikadî ve ahlâkî söylemlerin, mezheplerin siyasal pozisyonlarıyla yakın ilişkisi olduğu gözlemlenmektedir. İslam tarihinde ortaya çıkan ilk itikadî-fikrî fırkaların temel çıkışı siyasal sebepler olduğundan, bu fırkaların teolojik görüşlerinin de o dönemdeki siyasal duruşlarına, siyaseten iktidar ve muhalif oluşlarına veya iktidar ile muhalefete yakınlık seviyelerine bağlı olarak teşekkül ettiği, dinî ve ahlâkî söylemlerinin anlam içeriklerinin de buna göre şekillendiği söylenebilir. Bu değerlendirmenin haklılığı, ilk siyasal fırkalar olan Hâricîlik ve Şîa'nın imâmet/hilafet/siyaset anlayışlarındaki ahlâkî söylemlerinde görülebilmektedir. Bu ekollerin devlet başkanı konusunda ehliyet ve adalet söylemleri daha baskın iken Emevî ve Abbâsî yöneticilerine daha yakın duran Mürcie ve Ehl-i Hadis çevresinin devlet başkanının ehliyetinden ve adaletinden ziyade sosyal ve siyasal düzenin devamlılığına vurguları daha belirgin olmuştur. Siyasete diğer ekollere göre daha az angaje olan Mu'tezile'nin teo-politik görüşlerinin dinî ve ahlâkî sorumluluklarla ilişkisi daha fazla olmuştur. Mu'tezile imâmeti ümmete ait bir mesele olarak ele alma konusunda Ehl-i sünnetle aynı görüşteyken bu konuda Şîa'dan ayrılmakta, adalet konusunda ise Şîa ile aynı görüşteyken Ehl-i Hadis/Ehl-i sünnet'ten farklı olarak Allah-insan ilişkisini ahlâkî bir zeminde ele almaktadır.

İlk dönem iktidar çevreleriyle yakın ilişkisi olan Mürcie ve Ehl-i hadis-Ehl-i sünnet ekolleri söylemlerinde siyasal otoriteye itaat, maruz kalınan zulüm ve baskılara karşı sabır ve takdir-i ilahi vurguları daha baskındır. Mürcie ve Ehl-i sünnet ekolünün yaklaşımında kamusal menfaat açısından itaat bir değer olarak savunulmaktadır. Fâsık ve zalim bir yöneticiye itaat etmek dinen ve ahlâken

³⁵ Aslında aynı siyasal ve kültürel atmosferde rol alanların politika ve uygulamaları benzerlik taşımaktadır. Tek başına teolojik farklılık, farklı siyasal tutum doğurmaya yetmemektedir. Muhalefet ideal olanı gerçekleştirmek için yapıldığı gibi tarihsel süreçte yaşanan tecrübeye etki-tepki şeklinde kendini gösterebilmektedir.

doğru olmasa da kamusal fayda, ümmetin siyasal ve toplumsal bütünlüğü ve istikrarı açısından gerekli görülmüştür. İktidar gücünü elinde bulunduranların ve onlara siyasî/mezhebî yakınlık duyanların söylemlerinde dinî/ahlâkî söylem ve duyarlılık daha zayıf olmuştur. İktidarın meşru, onun politika ve eylemlerinin doğru ve yararlı olduğu, ümmetin siyasal birlikteliğini ve dinî korumak için itaatin asıl olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla siyasal iktidarın eylemleri, benzer itikadî ve fikrî görüşü paylaşan düşünce akımları tarafından dinî ve ahlâkî açıdan daha az sorgulanmıştır. Hatta zaman zaman aynı cenahta olan ulema, iktidara olan teslimiyetin faydalarını, âsîlik ve bâğîlik olarak görülen muhalefetin ise zararlarını ortaya koyma çabasında olmuşlardır.

Muhalefette olan Hâricîler ve Şîiler ise ehil bir devlet başkanının başa geçmesi için gerekli olan mücadelenin dini ve ahlâkî önemini, mevcut devlet başkanı ehil değilse azlininin gerekliliğini ön plana çıkarmışlardır. Hâricîler, imamın ne Şîilikteki gibi Ehl-i beyt'ten ne de Ehl-i hadis-Ehl-i sünnet'teki gibi Kureyş'ten olma gibi bir şart aramışlardır. Onların devlet başkanının ehliyet ve liyakatini, bir başka deyişle meşruiyetini tayin ve nesebe değil, yöneticinin niteliklerine bağladıkları söylenebilir. Oysa Şîa'da adaletin yeryüzünü kaplaması ancak nas veya tayinle belirlenen Ehl-i beyt'ten bir imamın başa geçmesi ile mümkün olabilir. Erken dönem İslam tarihinde ilk ortaya çıkan Hâricî, Şîi, Kaderi vb. fırkalara nazaran siyasete daha mesafeli duran Mu'tezile ise imâmeti ümmete ait bir mesele olarak ele almış, ehil ve âbid bir imamın hak ve adaletle yönetimini esas almış, emr-i bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker ilkesi ile birlikte doğrunun ve iyinin yaygınlaşması ile yanlış ve kötünün azaltılması yönünde bir çabayı hem yöneticilere hem de Müslüman bireylere imkânlar ölçüsünde gerekli görmüştür. Muhالیf olanlar dinî ve ahlâkî değerleri söylemlerine yansıtarak ya siyasal iktidar arayışında ya da iktidarı eleştirerek yıpratma ve meşru olmadığını gösterme çabasında olmuşlardır. Devlet başkanının, dinin hükümlerine riayet eden ve dinî hükümleri uygulayan âdil, âbid ve ehil olması yönünde bir teo-politik çerçeve oluşturmuşlardır. Meşru bir iktidar ve ehil bir yönetim için Müslüman bireye ve topluma sorumluluklarını çağrıştıran bir söylem oluşturmuşlardır.

Tüm bu yaklaşımların benimsenmesinde ilk dönem İslam tarihindeki ekollerin iktidar karşısındaki siyasal duruşlarına bir başka deyişle iktidar olma ve muhalefette bulunma pozisyonlarına bağlı olarak anlam içeriklerinin şekillendiğini dile getirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ardoğan, Recep. "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 171-189.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Ay, Mahmut. "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi". Erişim 20 Ağustos 2021. Erişim 20 Ağustos 2021. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/75423/mod_resource/content/1/6.%20Hafta.pdf
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile'nin İmamiyet Nazariyesi: Teori ve Pratik". *Dini Araştırmalar* 3/7 (01 Haziran 2000), 17-52.
- Çetin, Maksut. "Mu'tezile'nin Adalet Anlayışı ve Sosyo-politik Nedenleri". *Ekev Akademi Dergisi* 17 Sayı: 57 (Güz 2013) 17/57 (Güz 2013).
- Dırrar b. Amr. *Kitabü't-Tahriş*. çev. Mehmet Keskin. thk. Hüseyin Hansu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslam*. Kahire: Hindawi, 2012.
- Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Ahmed b. Said. Yemen: Mektebetü Sa'a el-Eseriyye, 2010.
- Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b İsmail b İshak. *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. thk. Abdulaziz İzzeddin. Beyrut: Dâru Lübnan, 1987.
- Fayda, Mustafa. "Emîrü'l-Mü'minîn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 11/156-157. İstanbul, 1995.
- Gökalp, Yusuf. "İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmamiyye'ye Yönelik Eleştirileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 14/1 (2014), 89-126.
- Gündüz, Şinasi. "Muhalefet, Kime ve Neye: Dinsel Söylemde Muhalefet". *Milel ve Nihal* 18/2 (2018), 8-33.
- Hakyemez, Cemil. "Abbâsi Devletine Yönelik Ali Oğulları Veya Şîi Tehdidî". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2007), 327-341.
- Hasan, Hasan İbrahim. *İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 3. Basım, 1991.

- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşiliği*. Ankara: Otto, 3. Basım, 2012.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât*. thk. Hüseyin Hansu. İstanbul-Amman: Kuramer-Darü'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 4. Basım, 2006.
- Mustafa, Nevin Abdülhâlık. *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2. Basım, 2001.
- Nevbahî, Ebu Muhammed Hasan b. Musa. *Fıraku'ş-Şîa*. thk. Helmut Ritter. Suriye: Bidâyât, 2007.
- Oral, Osman. "Kelâm Ekollerine Göre Halife/Devlet Başkanı'nın Görevleri ve Hakları". *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (2015), 379-402.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. "İmamet". C. 22. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.
- Öz, Şaban. "İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar -Hulefâ-i Râşidîn Dönemi-". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/Haziran (2016).
- Özkan, Mustafa. "Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı". *İstem* 6/11 (2008), 93-112.
- Süt, Abdulnasır. *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Ma'bed el-Cüheni ve Gaylân ed-Dımeşki*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Şehristânî, Abdülkerîm b. Ebi Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur. Beyrut: Darü'l-Marife, 2001.
- Şehristânî, Abdülkerîm b. Ebi Bekr Ahmed. *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. ed. Mehmet Dalkılıç. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2011.
- Şimşek, Özkan. *Mehdilik ve Nüzul-i İsa Tartışmaları-İslam'ın Klasik Çağında Eskatolojik Kurtarıcı İnanç*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Ünverdi, Veysi. "İmâmiyye Şiası'nın İmâmet Teorisinin İtizâlî ve Sünnî Eleştirisi". *Usûl* 32/32 (2019).
- Ünverdi, Veysi. *Mu'tezile ve İmamet*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Yıldırım, Ramazan. "Halku'l-Kuran Meselesinin Politik İstismarı". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 49-69.